

РОЗДІЛ VIII

Соціально-економічні та духовні наслідки Другої світової війни

Надія Щербак

Духовні втрати України в роки Другої світової війни

Висвітлено питання про втрати культурних надбань, яких зазнав український народ в часи II Світової війни. Показано, що війна завдала великої шкоди українській культурі, зокрема бібліотекам та музеям. Проаналізовано політику окупаційної влади щодо українських бібліотечних, музейних та архівних колекцій напередодні та під час війни.

Ключові слова: культурні цінності, архівні фонди, книжкові колекції, окупаційний режим, нацистська влада.

Щербак Надежда. Духовные потери Украины в годы Второй мировой войны. Рассматриваются вопросы о потерях культурных ценностей, которые были нанесены украинскому народу в ходе II Мировой войны. Показано, что война нанесла больших потерь украинской культуре, в частности библиотекам и музеям. Анализируется политика оккупационной власти по отношению к украинским библиотечным, музейным и архивным коллекциям накануне и во время войны.

Ключевые слова: культурные ценности, архивные фонды, книжные коллекции, оккупационный режим, нацистская власть.

Shcherbak Nadia. Spiritual loss Ukraine During the Second World War. The problems of loss of cultural values that have been put to the people of Ukraine during World War II. It is shown that the war inflicted great losses on Ukrainian culture, such as libraries and museums. We analyze the policy of the occupation authorities against the Ukrainian library, museum and archival collections before and during the war.

Key words: cultural values, archival funds, book collection, the occupation regime, the Nazi government.

При великій кількості праць з історії Другої світової війни, її повна й об'єктивна історія буде неповною без відтворення картини знищення духовних цінностей та культурних надбань українського народу. Адже війна завдала великих втрат українській культурі. Великої шкоди, зокрема, було завдано бібліотекам та музеям. А втрати фондів Бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), проаналізовані в 1944–1945 рр., згодом було оцінено в 38 млн 832 тис. 642 крб [1].

Зауважимо, що бібліотечні й архівні фонди України формувалися впродовж тривалого часу і вмістили в себе величезний масив першоджерел та літератури.

Великий і цінний бібліотечний фонд ще напередодні Першої світової війни був зібраний у системі вищих навчальних закладів та духовних установ, передусім у Фундаментальній бібліотеці Київського університету Св. Володимира, Університетській бібліотеці у Львові, Фундаментальній бібліотеці Новоросійського університету в Одесі, бібліотеці Харківського університету, а також при середніх спеціальних закладах, таких як, Колегія Павла Галагана та ін. В основу їх бібліотечних зібрань лягли фонди попередників зазначених навчальних закладів, зокрема в бібліотеку Львівського університету – бібліотечні колекції Львівського єзуїтського колегіуму. Бібліотека Одеського університету мала в основі бібліотеку Рішельєвського ліцею, приватні збірки родини Воронцових, відомого державного діяча О. Строганова, історика М. Шільдера та ін. Величезний фонд Кременецького ліцею та Віленського університету, які царський уряд заклав ще в 40-х рр. XIX ст. і де зберігалися багаті колекції польського

короля Станіслава Августа Понятовського, магнатів Вишневецьких, Мнішків, Яблоновських та інших, став основою зібрання Київського університету Св. Володимира.

Пізніше центром усієї бібліотечної діяльності стала головна наукова бібліотека України – Національна бібліотека Української держави, створена 1918 р. (з 1919 р. – Всенародна (Національна) бібліотека України, а з 1934-го – Бібліотека Академії наук УРСР). Основу фонду Національної бібліотеки склали цінні та численні українознавчі книжкові зібрання, зокрема бібліотеки «Старої Громади» та Київської «Просвіти». Зокрема, фонд Всенародної бібліотеки України складав напередодні війни 7,5 млн загального фонду, з яких понад 3 млн – унікальні рукописні фонди, стародруки, цінні та рідкісні видання, колекції літератури дореволюційних видань та ін.

Так, зокрема, до ВБУ окремим комплексами надходили архіви та бібліотеки таких відомих українських діячів науки і культури, як В. Вернадський, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський, М. Петров, П. Стебницький, В. Винниченко, Д. Дорошенко та ін. Бібліотечні фонди було також поповнено зібраннями таких спеціалізованих інституцій, як Інститут єврейської пролетарської культури та Інститут польської пролетарської культури з їхніми спеціалізованими фондами юдаїки й гебраїки та полонки.

Зазначимо, що культурні цінності зазнали втрат ще до окупації української території в ході війни. Зокрема, фонди, що могли бути використані проти інтересів СРСР, зокрема бібліотечні «спецхрани», підлягали знищенню після прийняття відповідних рішень ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, якщо бібліотеки не встигали їх вивезти в евакуацію. Бібліотек, що мали «спецхрани», як уже зазначалося, було чотири, і всі вони постраждали тією чи іншою мірою, про що свідчить опублікований у цьому виданні «Покажчик бібліотек та бібліотечних фондів», що згадуються в німецьких документах. Так, «спецхран» Бібліотеки Академії наук УРСР був частково вивезений, частково спалений. «Спецхрани» Київської міської публічної бібліотеки, Дніпропетровської наукової бібліотеки й Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка були вивезені нацистськими робочими групами Оперативного штабу Розенберга і зондеркомандою Кюнсберга.

Після окупації міст на території СРСР за наказом командувача VI німецької армії фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході» від 13 листопада 1941 р. нацистським військовим роз'яснювалося, що «ніякі історичні або культурні цінності на Сході не мають значення», а архітектурні споруди та житлові приміщення повинні використовуватися для розміщення казарм. Згідно з окупаційними документами, у бібліотеці АН УРСР розмістилася казарма для німецьких солдатів, які використовували для опалення не лише меблі, а й майже 7 тис. книжок, надзвичайно цінний для наукової бібліотеки каталог розкритих псевдонімів, криптонімів та антонімів, який налічував 18 тис. карток.

Водночас культурними цінностями України цікавилася багато нацистських організацій і відомств, які належали до окремих військово-політичних структур фашистської Німеччини й конкурували між собою. Це були, передусім, представники вермахту, Рейхсміністерства закордонних справ, Рейхсміністерства окупованих східних областей, РСС, націонал-соціалістичної партії тощо. Всі вони мали різні інтереси, цілі та методи діяльності. У рамках вермахту групи армій «Південь» в Україні діяв уповноважений від Пруської державної бібліотеки д-р Вернер Шміц і паралельно з ним – уповноважений шефа військових архівів при групі армій «Південь» полковник фон Гьодль. Обидві ці команди мали забезпечити збереження потрібних їм об'єктів на окупованій території від вандалізму й розграбування, і водночас були наділені правом конфіскації важливих архівних та бібліотечних матеріалів воєнного характеру, які мали особливу цінність.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про запровадження цивільного управління на окупованій території колишнього Радянського Союзу. Згідно із цим наказом усі окупаційні органи цивільної влади підпорядковувалися Рейхсміністерству окупованих східних областей. Керівником Рейхсміністерства було призначено рейхсляйтера Альфреда Розенберга, який оголосив політику захисту культурних цінностей від більшовизму.

Масштабну діяльність із вивезення бібліотечних колекцій та рідкісних й цінних видань проводив батальйон СС під командуванням штурмбанфюрера барона Ебергардта фон Кюнсберга, підпорядкованого Міністерству закордонних справ. Батальйон мав у своєму розпорядженні чотири роти і науковий штаб, укомплектований спеціалістами різних галузей знань. Зондеркоманда під керівництвом д-

ра Пацака мала підгрупи в містах Києві, Львові, Одесі, Харкові, у Криму діяла в межах військової групи армій «Південь» в Україні.

Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга була підпорядкована також інтересам Вищої школи, проект створення якої, як майбутнього партійного університету, був розроблений Розенбергом і схвалений Гітлером ще 1939 р. Вища школа офіційно мала стати «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання», здійснюючи дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії, з питань релігії, історії, філософії тощо. 1939 р. було створено Центральну бібліотеку Вищої школи та ряд науково-дослідних інститутів, першим із яких був відкритий 26 березня 1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло за період окупації лише з Києва понад 100 тис. прим, видань. До системи Вищої школи належали також Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії, куди також направлялися бібліотечні фонди з України. Від 1939 р. до жовтня 1942-го. Центральну бібліотеку Вищої школи очолював д-р Вальтер Гроте, функціонувала вона у м. Берліні, а від жовтня 1942 р. – в австрійському місті Анненгеймі.

Організоване вивезення літератури супроводжувалося систематизацією бібліотечних фондів відповідно до завдань Вищої школи та її спеціальних інститутів: відокремлювалися ті книжкові фонди, що становили особливий інтерес з політичної та ідеологічної точок зору для вивчення більшовизму.

Архів рейхсляйтера Розенберга опинився в декількох архівосховищах різних держав: у містах Берліні, Кобленці, Києві, Москві; архів Рейхскомісаріату України в повному обсязі не зберігся. Найбільший комплекс окупаційних архівів нині зберігається в Києві. Патриція Грімстед провела значний пошук документальних фрагментів переміщених фондів переважно за матеріалами архіву рейхсляйтера Розенберга, а також документів нацистських організацій, котрі дали б можливість вивчити увесь процес реструктуризації бібліотечних колекцій та зібрань, а також установити втрачені назавжди фонди, простежити шляхи та з'ясувати долю книжкової спадщини і під час війни, і після неї внаслідок реституційних процесів.

Бібліотека, створена Оперативним штабом Розенберга, мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які населяли так званий «східний простір» – росіян, українців, білорусів, прибалтійських народів, а також центром дослідження теорії та практики більшовизму.

З України до Оперативного штабу Розенберга надсилалася література для Центральної бібліотеки Вищої школи та інститутів, що входили до системи Вищої школи, література для Східної бібліотеки. Найзначніша робота з відбирання книг для Східної бібліотеки проводилася в Харкові, головне, у Науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка та в Києві, у тодішній Київській міській публічній бібліотеці (нині – Національна парламентська бібліотека України). Взагалі для Східної бібліотеки в Берліні з окупованих територій СРСР було вивезено понад півмільйона книг.

Зазначимо, що в той період облік вивезеної нацистами літератури майже не здійснювався, через що нині пошук документів із відомостями про те, куди потрапили ці фонди, дуже утруднений. Лише після запровадження сталого управління окупованими територіями було проведено попередній облік та експертизу цінності книжкових фондів.

Цілком очевидно, що згодом не всі фонди, переміщені на територію Німеччини, було повернуто в Україну. Управління американської зони вирішило виключити з реституцій радянським країнам власність, що належала єврейській культурі, емігрантам, країнам Балтії. Тому, хоча українська спадщина єврейської культури частково повернулася в УРСР, все ж долю значної кількості зібрань юдаїки та гебраїки до цих пір не встановлено. Не встановлено також історію деяких фондів, що належали емігрантам і відповідно розглядалися, як приватна власність людей, які постраждали від більшовицької влади.

Список використаної літератури

1. Себта Т. Архівні джерела про архівні культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни : дис. ... канд. іст. наук / Т. Себта. – К., 2000.
2. Нюрнберский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 3-х т. – Т. 1. – М. : [б. и.], 1965–1966.